

نقد و نظر

به کجا چنین شتابان

(نقدی بر تهیه فهرست نامگوی نسخه‌های خطی فارسی دارالکتب قاهره)

سیدسعید میرمحمد صادق

○ فهرست نامگوی نسخه‌های خطی فارسی دارالکتب قاهره

○ زیر نظر: صفا اخوان

○ کتابخانه بزرگ حضرت آیت الله العظمی مرعشی نجفی (ره) مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت امور خارجه، دارالکتب و الوثائق جمهوری عربی مصر.

○ چاپ اول، ۱۳۸۰

فهرست نامگوی نسخه‌های خطی فارسی دارالکتب قاهره که در سال ۱۳۸۰ به چاپ رسیده است، از مجموعه فهرست‌هایی است که دفتر مطالعات سیاسی و بین‌الملل وزارت امور خارجه با همکاری کتابخانه بزرگ حضرت آیت الله العظمی مرعشی نجفی و دارالکتب و الوثائق جمهوری عربی مصر به چاپ رسانده است. این فهرست در پی فرصت شش روزه آقای شهیدعلی موجدانی، مدیرکل اسناد و دیپلماسی دفتر مطالعات سیاسی و بین‌الملل از مصر فراهم شده است که طبق گفته ایشان:

«صرف نظر از اهداف مشخص ماموریتی (۱) به حیث همجواری ساختمان دارالکتب با ساختمان دارالوثائق فرصت دیدار کوتاه از مجموعه مخطوطات فارسی موجود در این کتابخانه به دست آمد. اگرچه این دیدار پس از مذاکره... کاری بود».

وی در پیشگفتار متذکر شده است:

«در ارزیابی اولیه مشخص گردید که فهرست عناوین نسخه‌های خطی کتابخانه در نرم‌افزاری وارد شده و متأسفانه همین سبب گردیده تا اطلاعات و شماره‌های فهرست منتشره قبلی منسوخ گردد. در کنار این تحول، مسئولان اضافه داشتند که عناوینی جدید از مخطوطات نیز به مجموعه، منظم (شاید منظور ایشان «منضم» است) شده که افزون بر موارد فهرست قبلی است».

براساس ارزیابی آقای مدیرکل:

«می‌توان با سرمایه‌گذاری اندک، مجموعه عناوین را استخراج کرد. لذا پیشنهاد نگارنده به کارمندان علمی این بخش آن بود که با چاپ فهرست اولیه رایانه سایر اطلاعات ممکن را از مخطوطات استخراج و طی ۵ روز باقی مانده از سفر آن اطلاعات را در این متن بگنجانند. لطف و مساعدت همکاران این بخش و سرمایه‌اندک حاصل از حقوق ماموریتی اینجانب (!!) در غایت سبب پذیرش این پیشنهاد از سوی طرف مصری گردید».

بدین نحو که در فوق اشاره شد، این فهرست تهیه شده است. حال قبل از نقد محتوایی اثر با مطالعه پیشگفتار آقای مدیرکل چند سوال به ذهن متبادر می‌شود که امید است مسئولان محترم بدین سوال‌ها پاسخگو باشند:

۱- براساس عنوان کتاب (فهرست نامگوی نسخه‌های خطی فارسی دارالکتب قاهره)، چرا این فهرست براساس حروف الفبا تنظیم نشده است. به هر حال، عنوان نامگوی واضح و روشن است.

۲- این کتاب زیر نظر صفا اخوان تهیه شده است. وی کیست؟ ایرانی است یا مصری؟ روش ایشان در نظارت علمی، فنی، چاپی و... چه بوده است؟ ایشان چه سوابقی در کار فهرست‌نویسی دارند؟

۳- نویسنده پیشگفتار در دو جا به ارزیابی خود اشاره کرده است. این ارزیابی بر چه اساس علمی استوار بوده است؟ زیرا اکثر آگاهان به فهرس نسخه‌های خطی می‌دانند که برای نسخه‌های خطی فارسی دارالکتب قاهره، در سال ۱۹۶۹ میلادی آقای نصرالله مبشر الطرازی دانشمند ازبکی، مصری‌المسکن، استاد دانشگاه عین شمس قاهره، عضو دارالکتب المصریه در سه مجلد فهرست توصیفی تهیه کرده است.

۴- نویسنده پیشگفتار به کارمندان علمی این کتابخانه اشاره کرده است. کارمندان علمی چه کسانی بودند و با چه مراتب علمی؟ آیا

بهرتر نبود معرفی آنان در مقدمه صورت می گرفت.

۵- آیا در طی ۵ روز باقی مانده سفر ایشان اطلاعات خواسته شده کاملاً در اختیار ایشان گذاشته شده است؟ البته با بررسی این فهرست که بخش هایی از آن برای این مقاله انتخاب شده است، بعید به نظر می رسد.

۶- نویسنده پیشگفتار اشاره کرده است که به علت کامپیوتری شدن، اطلاعات و شماره های فهرست منتشره قبلی منسوخ شده است. ولی این موضوع با مقایسه ای با فهرست چاپ طرازی مردود است؛ زیرا شماره هایی که در فهرست نامگوی داده شده است، همان شماره های فهرست طرازی است؛ فقط با این تفاوت که در نامگوی پس از نام کتاب، شماره آن آمده است، ولی در فهرست طرازی در انتهای اطلاعات کتابشناسی و نسخه شناسی، شماره داده شده است.

۷- نویسنده پیشگفتار ترتیب اطلاعات نسخه شناسی و کتابشناسی را چنین معرفی کرده است:

«عنوان عمومی نسخه، شماره نگهداری، نام مؤلف براساس ثبت اولیه نسخه، عنوان مندرج بر روی جلد نسخه، نام مؤلف براساس ثبت ثانویه نام کتاب، ابعاد نسخه، تعداد سطر، عدد اوراق و بخشی از آغاز اثر». ولی با بررسی فهرست، ترتیب فوق در برخی از نسخه ها دیده نمی شود. برای اطلاع بیشتر در این باره رجوع کنید: صص ۲۳، ۲۵، ۲۷، ۳۱، ۳۳، ۵۴، ۵۸، ۶۳، ۱۲۶ و...

۸- براساس ترتیبی که ایشان بدان اشاره کرده است، سوال دیگری که مطرح می شود درباره ثبت آن است. ثبت اولیه و ثبت ثانویه در چه تاریخی بوده است؟ از اصول فهرست نویسی دادن هر گونه اطلاع در این باره است.

حال می پردازیم به نقد محتوایی فهرست که در این بخش مقاله، برخی نسخه های معرفی شده را با جلد اول فهرست نصرالله مبشر الطرازی مقایسه کرده و اختلاف آن را مشخص کرده ایم.

کتاب تنبیه الاحوال معروف به تجوید شاملی: در فهرست نامگوی اندازه آن ۱۱×۱۷/۵ ذکر شده است که در فهرست طرازی ۱۱×۱۷ آمده است. تعداد برگ ها در فهرست نامگوی ۸۸ برگ ذکر شده ولی در فهرست طرازی اشاره شده که این کتاب ضمن مجموعه ای از برگ ۱ تا ۱۶ است. نام مؤلف کتاب هم «شاملی» است که در فهرست نامگوی هیچ اشاره ای به آن نشده است. (مقایسه کنید: فهرست نامگوی ص ۱۹ با فهرست طرازی ص ۱۰۳).

داستان عادل خان: در فهرست نامگوی اندازه آن ۱۷۵×۱۸ آمده و در فهرست طرازی ۱۲×۱۸ ذکر شده است، در برابر تعداد سطور در فهرست نامگوی علامت (?) گذاشته شده است؛ ولی در فهرست طرازی ۱۳ سطر ذکر شده است. تعداد اوراق در فهرست نامگوی

۷۴ برگ نوشته شده است که در فهرست طرازی ذکر شده که این کتاب ضمن مجموعه است که از برگ ۱۱ تا ۳۰ شامل صفحات این کتاب است. آغاز نسخ هم متفاوت است، در فهرست نامگوی آغاز نسخه این گونه بیان شده است: «... چرا خون از کلام بر فلک فواره زد، یکی به جای شیر خوناب جگر داد تا مرا مادر...» و در فهرست طرازی چنین آمده است: «راویان اخبار و ناقلان آثار و محدثان داستان...» (مقایسه کنید: فهرست نامگوی ص ۱۹ با فهرست طرازی ص ۱۳۸).

شرح اربعین حدیث: در فهرست طرازی اشاره شده است که این نسخه از رساله فتوتیه تألیف میرعلی شهاب الهمدانی توصیف شده است که در فهرست نامگوی به این نکته هیچ اشاره ای نشده است، ابعاد نسخه در فهرست نامگوی ۱۷×۲۵ و در فهرست طرازی ۷×۲۵ نوشته شده است. تعداد برگ ها در نامگوی ۱۲۴ ورق ذکر شده است و در فهرست طرازی، این نسخه ضمن یک مجموعه توصیف شده است که اوراق ۷۹ تا ۹۰ آن را شامل شده است (مقایسه کنید: فهرست نامگوی ص ۲۲ با فهرست طرازی ص ۲۲).

ترجمه اربعین مساله فی امورالدین: در فهرست نامگوی به تعداد سطر اشاره نشده و نامی از کاتب ذکر نشده است؛ ولی در فهرست طرازی تعداد سطور، ۱۵ سطر و کاتب آن محمد موسی نوشته شده است. در فهرست طرازی اشاره شده است که مشخص نیست در این اثر چه هویتی دارد؛ چرا که با ترتیبی که در پیشگفتار آقای موجانی ذکر شده است متفاوت است. تعداد اوراق در فهرست نامگوی ۶۱ برگ اعلام شده است و در فهرست طرازی ۹۱ برگ (مقایسه کنید: فهرست نامگوی ص ۲۵ با فهرست طرازی ص ۷۷).

دیوان عرفی: در فهرست نامگوی در دو نسخه از میان نسخ مختلفی که از این کتاب معرفی کرده است آن را تألیف عطاءالله بن محمود بن فضل الله بن عبدالرحمن شیرازی، نوشته است (ص ۲۷) و در دو نسخه دیگر تألیف میرعلی شیر بن امیر غیاث الدین (ص ۸۵) و در نسخ دیگری که از این کتاب معرفی شده است نام جمال الدین محمد بن بدرالدین شیرازی - که نام صحیح شاعر است - ذکر شده است (ص ۶۱ و ۶۲). برخی از نسخی که از این کتاب در فهرست نامگوی معرفی شده اختلافاتی با فهرست طرازی دارد. برای مثال، دیوان عرفی (۷ ادب فارسی) در فهرست نامگوی تعداد برگ های آن را ۱۳۳ برگ مشخص کرده است؛ ولی در فهرست طرازی آن را ضمن مجموعه برشمرده که برگ های ۱ تا ۱۱۰ آن را شامل شده است.

ابعاد آن در فهرست نامگوی ۱۴×۱۷۵ و در فهرست طرازی ۱۳/۵×۱۸ ذکر شده است. فهرست نامگوی نام کاتب را مشخص نکرده است؛ ولی فهرست طرازی به خط محمود بن محمد سنقری

۶۱
سازمان

دانسته است. اغلاط متعددی نیز در مشخصات فهرست نویسی به چشم می خورد:

نادرست   درست
جناب بادی   جناب باری
حمد که   حمدی که
ای انه فلک را خوشه صبح

ای نه فلک ز خوشه صنع تو دانه
تو ادنه در جنب کبریا تو عرش آستانه

در جنب کبریا تو عرش آستانه
ای رشته در ربهم تیغ و قلم را

ای داشته در سر هم تیغ و قلم را
(مقایسه کنید: فهرست نامگوی صص ۲۷، ۶۱، ۶۲ با فهرست طرازی صص ۱۷۹، ۱۸۰)

روضه الاحباب فی سیر النبی و الال و الاصحاب: در فهرست نامگوی مؤلف آن عطاء الله بن فضل الله شیرازی دستکی (احتمالاً دستکی صحیح است) حسینی معرفی شده است؛ ولی در فهرست طرازی مؤلف آن عطاء الله بن فضل الله شیرازی نیشابوری ذکر شده است.

جاودان کبیر: در فهرست نامگوی دو نسخه معرفی شده است با دو نویسنده، یکی فضل الله بن محمد تبریزی حروفی و دیگری فضل الله بن ابی محمد عبدالرحمن حسینی جلال الدین استرآبادی. در فهرست طرازی هر دو نسخه تألیف فضل الله بن محمد تبریزی حروفی نقل شده است (مقایسه کنید: فهرست نامگوی ص ۲۸ با فهرست طرازی ص ۱۱۰).

زاد المسافرین در طب: در فهرست نامگوی ابعاد آن $۱۳/۵ \times ۲۰$ ذکر شده و نامی از کاتب به میان نیامده است. در فهرست طرازی ابعاد آن ۱۴×۲۱ و کاتب آن علی محمد بیان شده است. در مقایسه این دو فهرست مشخص شد که آغاز فهرست نامگوی نیز غلط است. در فهرست نامگوی آغاز نسخه چنین آمده است: «... و وقع ضرر آب...» و در فهرست طرازی آمده است: «... و دفع و ضرر آب...» (مقایسه کنید: فهرست نامگوی ص ۲۸ با فهرست طرازی ص ۲۸۶).

جواهرنامه: در فهرست نامگوی ابعاد نسخه $۱۲ \times ۱۷/۵$ و تعداد برگ های آن ۵۲ برگ ذکر شده که در فهرست طرازی ۱۲×۱۸ و برگ های آن ۳۰ برگ نوشته شده است. آغاز دو نسخه نیز متفاوت است. در فهرست نامگوی آمده است: بسم الله... اما بعد اعلم الالهه الرساله... می نشتمل علی اثنی عشرة باباً... الخ و در فهرست طرازی چنین است: «بسم الله... اما بعد بدان که منتخب است از جواهرنامه اصلی مشتمل بر...» (مقایسه کنید: فهرست نامگوی ص ۲۹ یا فهرست طرازی ص ۱۱۶).

ریاض المذکرین: در فهرست نامگوی نامی از مؤلف آن برده نشده و ابعاد آن $۱۵ \times ۲۵/۵$ ذکر شده است و تعداد اوراق آن ۱۲۶ برگ. در حالی که تعداد برگ های آن در فهرست طرازی ۲۶ برگ، مؤلف آن، مولانا کلان و ابعاد آن $۱۵/۵ \times ۲۶$ بیان شده است (مقایسه کنید: فهرست نامگوی ص ۳۲ با فهرست طرازی ص ۲۸۵).

تاریخ و صاف: از این کتاب نسخ مختلفی در تذکره نامگوی فهرست شده است که با مقایسه با فهرست طرازی مشخص شد در ابعاد نسخه، تعداد سطرها، تاریخ کتابت، نام کاتب، اختلافات بسیاری است که جهت جلوگیری از طاله کلام از نگارش آن انصراف حاصل شد (مقایسه کنید: فهرست نامگوی ص ۳۳ با فهرست طرازی صص ۵۴، ۵۵).

روضه الصفا فی سیر الانبیاء و الملوک و خلفاء: از این کتاب پنج نسخه معرفی شده است که در دو نسخه ذکر شده در فهرست نامگوی اشتباه فاحشی در معرفی نام مؤلف دیده می شود. در فهرست نامگوی مؤلف این کتاب «خواند میر بن حمیدالدین میر خواند» ثبت شده است. اولین اشکال در نام مؤلف است که بی شک مؤلف این کتاب «محمد بن خواند شاه بن محمود» معروف به «میرخواند» است. نامی که در فهرست نامگوی ذکر شده است، مؤلف کتاب حبیب السیر است که البته این نام هم اشتباه است که صحیح آن عبارت است از «غیاث الدین محمد بن همام الدین حسینی» معروف به «خواند میر».

شایان ذکر است چون خواند میر نوه دختری میرخواند است در نسب نامه نامی از پدر بزرگ برده نمی شود، البته در فهرست نامگوی که ثبت ثانویه نام محمد بن خواند شاه بن محمود ثبت شده است و در سه نسخه دیگری که از این کتاب معرفی شده است همین نام اخیر ذکر شده است که می بایست ناظر بر کتاب، اشتباه دو نسخه را متذکر می شد. البته هر پنج نسخه ای که معرفی شده اند در ابعاد و سال کتابت و نام کاتب تفاوت های فاحشی با فهرست طرازی دارند (مقایسه کنید: فهرست نامگوی ص ۶۵۳ و ۱۴۱ با فهرست طرازی ص ۲۸۲).

اساس الاقتباس: در تذکره نامگوی در ثبت اولیه نام مؤلف را حسین بن غیاث تربتی هروی و در ثبت ثانوی نصیر طوسی ذکر کرده است که ناظر محترم به این مورد نیز باید دقت می داشتند که نام صحیح «نصیرالدین محمد بن محمد بن الحسنی الطوسی» است. (مقایسه کنید: فهرست نامگوی ص ۹۹ با فهرست طرازی ص ۱۳).

دیوان خاقان: در فهرست نامگوی در ثبت ثانویه نام کتاب دیوان خاقانی و ابعاد آن ۱۵×۲۴ نوشته شده است و از تعداد سطور و کاتب ذکری به میان نیامده است. ولی در فهرست طرازی، فهرست نویس در توضیح «دیوان خاقانی» اشاره کرده است که: «بر پشت این نسخه

به خطی غیر از خط کاتب نسخه نوشته شده دیوان خاقانی که اشتباه است و آن چه از مقدمه و خاتمه کتاب فهمیده می شود این دیوان از فتحعلی شاه قاجار است که خاقان تخلص می کرد. در فهرست طرازی ابعاد آن ۱۵×۲۵، تعداد سطور آن ۱۲ و کاتب آن عبدالواسع موسوی است. (مقایسه کنید: فهرست نامگوی ص ۹۹ با فهرست طرازی ص ۶۲).

عالم آرا: در تذکره نامگوی نام مؤلف این کتاب الفضل بن روز بهان بن فضل الله خفجی اصبهانی ذکر شده است و درباره «تاریخ مختصر فی اجمال احوال الدوله البایندریه» ذکر شده است. حال آن که مؤلف آن فضل الله بن روزبهان بن فضل الله خنجی است و درباره احوال دولت بایندریه است (فهرست نامگوی ص ۱۰۰). دیوان ولی دشت بیاض: در فهرست نامگوی ولی دشت بیاض ضبط شده است که اشتباه است و در جلو آن، ناظر کتاب علائم؟! را در دو کمانه قرار داده است. ابعاد آن ۱۳×۲۰/۵ و تاریخ کتابت آن نامعلوم قید شده است.

در حالی که در فهرست طرازی ۱۴×۲۰ و کتابت آن ۱۰۶۰ قید شده است. البته این نسخه را طرازی به اشتباه دیوان دلی دشت بیاض معرفی کرده است. (مقایسه کنید: فهرست نامگوی ص ۱۲۰ با فهرست طرازی ص ۱۶۵).

تذکره الاولیا، پند نامه، منطق الطیر، کلیات عطار، مصیبت نامه، الهی نامه: بدون استثناء در تمامی نسخه هایی که معرفی شده اند محمد بن ابراهیم عطار نیشابوری همدانی ذکر شده اند که تا به حال در هیچ مأخذی همدانی بودن عطار قید نشده است. در یکی از معرفی نسخ نیز کنیه او به جای فریدالدین، زین الدین نقل شده است. (نگاه کنید: فهرست نامگوی صص ۱۳۵-۱۳۶).

موارد فوق نمونه هایی از اغلاط فراوان کتاب فهرست نامگوی نسخه های خطی فارسی دارالکتب قاهره است که به منزله مشت نمونه خروار مطرح شد.

البته ظاهراً نویسنده پیشگفتار پیشاپیش بین این موضوع را کرده است:

«حاصل تلاش فشرده این عزیزان [کارمندان علمی مصری] فهرست ناقصی است که اینک در منظر دید نکته سنج ارباب قلم واقع شده و طبیعی است که لغزش ها و کاستی های فراوان این مجموعه در نظر بزرگان و اعظام این موضوع را نباید از سر سهل انگاری تلقی نمود، بلکه بر نبود اجازه از طرف مصری در بررسی اصل نسخه ها، فقدان وقت لازم برای نگارنده، آشفتگی و اعمال سلیقه در ورود اطلاعات به نرم افزار و عدم آشنایی کارمندان مصری با زبان فارسی حمل شود.»

باید از ایشان پرسید با توجه به فقدان وقت لازم، آشفتگی و اعمال سلیقه و ناآشنایی کارمندان مصری، چه لزومی بر چاپ این فهرست بود؛ فهرستی که قبلاً در سه مجلد در مصر چاپ شده و در ایران به راحتی قابل ترجمه و چاپ بوده است. آقای مبشر الطرازی در مصاحبه ای (مجله آینه میراث، س ۳، ش ۱۰ و ۱۱ ص ۷۷) ضمن اشاره به فهرست خود، مراکزی را که در مصر نسخه های خطی فارسی نگهداری می کنند و احتیاج به فهرست نویسی دارند، معرفی کرده است. آیا بهتر نبود قبل از سفر و ماموریت در این باره مطالعه ای صورت می گرفت و با اهل فن مشورتی می شد؟ آیا نباید برای این گونه آثار که معمولاً یک بار برای همیشه برای چاپ آن سرمایه گذاری می شود، سنجیده تر عمل کرد.

آقای موجانی نویسنده پیشگفتار معتقد است: «به باور شخصی این دیدار پربهاترین بازدید این جانب در مصر بود.» با توصیفی که از این فهرست به عمل آمد آیا این دیدار برای کارمندان علمی مصری سودمند و پربهاتر نبوده است؟ به قول شاعر پر آوازه ایران، فردوسی:

فرستاد باید فرستاده ای

درون پر ز فکر و برون ساده ای